

KİTAP TANITIMI: Brenda Shaffer, *Sınırlar ve Kardeşler, İran ve Azerbaycan Kimliği*.

ZÜHRENUR PEHLİVAN*

Makale Gönderim Tarihi
20.03.2020

Makale Kabul Tarihi
15.06.2020

Kitabın ilk basımı İngilizce olarak kaleme alınmış olup uluslararası güvenlik konulu BCSIA kitap serisinin bir parçası olarak 2002 yılında MIT Press tarafından okuyucuyla buluşturulmuştur.

Brenda Shaffer, Harvard Üniversitesi Kenedy Yönetim Okulu'nda Hazar Programı'nın Araştırma Başkanlığı görevini icra etmektedir. Shaffer İran konusunda uzmanlaşmış olup Rus-İran ilişkileri, İran'daki etnik durum, Orta Asya, Kafkasya ve Hazar bölgesinde İran politikası üzerinde çalışmalar yürütmüştür. Shaffer, Kudüs İbrani Üniversitesi'nde ders vermektedir. Yazar "Genç Truman Bilim Adamı" ödülünü almaya mazhar olmuştur.

Çalışmada yer alan ifadelerden kitabın İngilizce olan ilk basımının İngilizce konuşan insanlara Azerbaycan ve İran'da yaşayan azınlıkları tanıtmak için yazıldığı anlaşılmaktadır. Türkçe olan basımın ise Türk dünyasına Azerbaycan ve İran'da yaşayan Türkleri tanıtmak amacı ile oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra çalışmanın muhtevası incelendiğinde İran'daki azınlıkların yaşadıkları problemlere ışık tutma gayesi gözlemlenmektedir.

Söz konusu çalışma toplam sekiz bölümden oluşmaktadır. Yazar giriş bölümünde etnik konunun tespitinde ortaya çıkan

* Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, znurpeh@hotmail.com

anlaşılmazlık sorununu dile getirmiştir. Bu sorun Azerbaycanlı kimliği üzerinden değerlendirilmektedir. Azerbaycan'da devlet kurulmasının Azerbaycan kimliğine tesiri üzerinde durulmuştur. Aras Nehri'nin kuzeyinde konumlanan ve Rus politikalarına maruz kalan Azerbaycanlıların çok az kısmı Rus kimliğini benimsenmiştir. Azerbaycanlıların büyük kısmı Türk kimliğini her zaman ön planda tutmuşlardır. İran'da Azerbaycan kimliği ise ortak bir kimlik olarak kalmıştır. Genel anlamda halk, kendilerini Fars kimliğinden ayırarak öz kimliklerinin farkında olmuşlardır. Bilhassa dil hususunda haklarının genişletilmesini talep etmektedirler. Bunun yanı sıra kendilerini İran kimliği ile bağdaştıranlar da vardır. Bir kısmı ise temel kimliklerini Azerbaycanlı olarak görse de bu konuda herhangi bir teşebbüste bulunmamaktadır. Çalışmada ulus, etnik grup ve ulusal kimlik gibi ibareler gerek İran'dan gerekse başka ülkelerden örnekler sunularak değerlendirilmiştir.

Birinci bölüm "1920'ye Kadar Azerbaycanlılar" başlığından oluşmaktadır. Bu bölümde Azerbaycan Türklerinin kökenleri üzerindeki sorunsallar tartışılmıştır. Azerbaycan ve İran literatürlerinde yer alan bilgiler değerlendirilmiştir. Azerbaycanlı kaynakların çoğunda Azerbaycanlıların kökeninin Türkler olduğu kabul edilirken İran kaynaklarında ise Azerbaycanlılar Farslarla ilişkilendirilmiştir. Bölümün ortalarına doğru kimlik din açısından incelenmiştir. Bu bağlamda Şiilik şemsiyesi altında kümelenerek Şiiliği bir kimlik haline getiren ve bugünkü İran'ın tezahüründe rol oynayan Safevi Devleti ve ideolojisi kısmi olarak değerlendirilmiştir. Safevi Devleti'nin zuhuru, Azerbaycanlı kimliğinin gelişimi açısından önemli rol oynamıştır. Azerbaycanlılar Şiiliğin tesiri altında kalan Türk halkıdır. Bu durum Aras Nehri'nin kuzey ve güneyindeki topluluklar arası kaynaşma ve sempatiye etkili olmuştur. Türkmençay Antlaşma'sının imzalanmasının akabinde Azerbaycan topraklarının kuzey ve güney şeklinde bölünmesi, kuzey ve güneyde ikamet eden Azerbaycanlıların hayatlarında belirgin tesire sahiptir. Azerbaycanlılar bölünme sonrası kimlik çatışmasına düşmüşlerdir. Kimileri Müslüman kimliğine sığınarak kendilerini Müslüman coğrafya ile ilişkilendirmektedirler. Kimileri liberal değerleri savunarak otoriter yönetimi reddettiler ve düşünce özgürlüğünü ve modern oluşumları desteklediler. Kimileri ise Azerbaycan milliyetçiliği çerçevesine odaklanarak ulusal kimliğin savunuculuğunu yaptılar. Milli kimlik Mirza Fethali Ahundzade ve Abdürrahim

Talipzade gibi aslen Azerbaycan Türkü olan ancak fikri açıdan Fars milliyetçisi olduğu sezilen isimler açısından ele alınmıştır. Ahundzade'nin tefekkür dünyası, yaptığı çalışmalar kısa bir şekilde değerlendirilmiştir. Bunun yanı sıra Talipzade'nin fikir dünyası ve çalışmaları da ele alınmıştır. İki düşünürün buluşma noktasının batı merkezli yaklaşım, İran milliyetçiliği ve seküler yaklaşım tarzı olduğu sezilmektedir. Mehmed Emin Resulzade'nin İran Türkleri ne Türkiye'deki Türkler kadar bağımsız, ne de Rusya Türkleri kadar bağımlı sözü tam anlamıyla İran'daki Türk kimliğini yansıtır niteliktedir. Resulzade bunu Kaçarlar dönemine ithafen söylemiş olsa da bilhassa Pehleviler döneminde Türklere karşı bakış açısına ayna tutmuştur. Shaffer ise İran Türklerinin kimliğinden bahsederken Osmanlı, Rusya Azerbaycan'ı ve İran Azerbaycan'ı eksenli bakarak aralarındaki etkileşimi gözler önüne sermeye çalışmıştır. Shaffer, Kafkasya'ya eğitim odaklı giden İran Türklerinin daha milliyetçi bir yaklaşım sergilediğinin, İran'da kalanların ise Fars kimliğini taşımaya daha meyilli olduklarının tespitini yapmıştır. 19. yüzyılın ortalarına kadar Azerbaycanlı kimliği, genel ölçüde Türk-Müslüman kimliği veya bölgesel kimlik şeklinde kabul görmektedir.

İkinci Bölüm "Sovyet ve Pehlevi Rejimleri Yönetiminde Azerbaycanlılar" ismini taşımaktadır. Bu bölümde yazar "Sovyetlerin Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin ele geçirmesinin ve sonraki gelişmelerin Azerbaycan'ın genel atmosferine tesiri nasıl olmuştur?, Pehlevi hanedanlığının tesisi İran'da nasıl etki uyandırmıştır?, Uygulanan Pan-Farsist politikaların Azerbaycan Türklerine etkileri ne şekilde olmuştur?" gibi sorulara cevap aramaktadır. Rıza Şah Pehlevi'nin iktidara gelmesi İran'ın tarihi sürecinde önemli değişikliklere yol açmıştır. Rıza Şah'ın uyguladığı merkezîyetçilik ve milliyetçilik politikaları, akabinde kurulacak olan İslam Cumhuriyeti'nin karşıt bir düşüncede tezahür etmesinde de etkili olmuştur. Yazar Rıza Şah'ın asimile politikalarını Azerbaycan Türkleri açısından değerlendirmiştir. Rıza Şah özellikle de dil ve kültür alanında Pan-Farsist politikalar takip ederek eğitim kurumlarında, resmî kurumlarda ve hatta günlük konuşmalarda dahi Farsçayı zorunlu hale getirmiştir. İran'da ikamet eden Türk topluluklarını göçebe hayattan yerleşik hayata geçirerek aşiretlerin feodal yapılarını kırmaya çalışmıştır. Türklerin oturduğu verimli topraklar ellerinden alınıp Farslara verilerek onlar çorak, verimsiz arazilere yerleştirildi. Rıza Şah, Türklerin oturduğu mntıklarda

ekonomik yatırımların durdurulmasına neden olarak onları mali yönden kayba uğratmıştır. Söz konusu politikalar İran Türklerinde bilhassa da Pehlevi politikalarından en çok muzdarip olan Azerbaycan Türklerinde milli kimliğin uyanışını sağlamıştır. Azerbaycan Türkleri arasında Sovyet Azerbaycan'ına karşı da sempati uyandı. Shaffer çalışmasında Pehlevi döneminde Azerbaycan kimliğinin üç şekilde tezahüründen bahsetmiştir. Birinci grup Fars kimliğini benimseyerek kendilerini eski İran'ın savunucu olarak görmektedir. İkinci grup hem Azerbaycan'ın etnik kimliğini hem de İran kimliğini birlikte savunmaktadır. Bu kimliğin savunucuları, İranlı kimliğini Fars ırkıyla bağdaştırmayıp üst kimlik olarak gören kişilerdir. Üçüncü grup ise sosyalist komünist idealar çerçevesinde desteklenen sınıf kimliği anlayışındır. Farsçılık politikasını benimseyenler arasında önemli Fars ideologlarından biri olan ve Pan-Farsizm politikasının önemli temsilcisi sayılan Ahmet Kesrevi değerlendirilmiştir. Shaffer'in Kesrevi hakkındaki yorumları dikkate değerdir. Kesrevi'nin içerisinde bulunduğu çelişkileri tahlil etmiştir. Çalışmada Kesrevi'nin bizzat kendi ifadelerinden örnekler sunulmuş onun düşünce yapısı ve onu böyle bir düşünce yapısına iten sebepler değerlendirilmiştir. Shaffer, Kesrevi'nin Pan-Farsist ideoloji takip etmesindeki temel etkenlerden birinin özerklik düşüncesinin İran'a zarar vereceği korkusu olduğunu ifade etmiştir. Ahmet Kesrevi, Tağı Arani ve bu tefekkürde olan diğer Fars ideologları incelendiğinde Farsçılık politikası takip edenlerin büyük kısmının Azerbaycan Türklerinden oluştuğu, genel düşünce çizgisinin tek dil ve tek ırk üzerinden gidildiği ve laiklik söylemlerinin yer aldığı dikkatleri çekmektedir. Bu tefekküre karşı milli idea ile hareket eden Türklerin tepkileri bulunmaktadır. Berahani "Taç Giymiş Yamyamlar" adlı çalışmasında İran'da yaşayan Türklerin problemlerini şu şekilde dile getirmiştir: "*Ben kimliğimin en değerli yönünün gasp edilmeye başladığını anladım. Düşmanımı-İran'daki mevcut otoriteyi tanımaya başladım. Ben şuurumu kaybetirmek için elinden gelen her şeyi yapmış olan düşmandan öcümü almaya çalışarak sesimi yükselttim. Ben düşman tarafından kurgulanan tarihi bir zorunlulukla yoksun bırakıldığım dil ile intikam alamadım. Ben düşmanın kılıcını elime aldım. Düşman şartlarını kabul ettirmekle, benim mücadeleme faydası olacak talimi verdi. Düşmanın en güçlü silahı diliydi, kültürüydü. Ben zulmedenin dilinde ezilen milletimin dili olmaya çalıştım.*"¹

¹ Brenda Shaffer, *Sınırlar ve Kardeşler İran ve Azerbaycanlı Kimliği*, İstanbul

Bu sözlerle Berahani, İran'daki etnik azınlıkların haklarını, Farsça ile mücadele etme gerekçesini, Farsçılık ideolojisinin kendi üzerindeki tesirini dile getirmeye çalışmıştır.

Kitabın üçüncü bölümü “İslam Devrimi ve Azerbaycanlılar” başlığını taşımaktadır. Bu bölümde kurtuluş ümidi olarak görülen Şah'ın devrilmesinin akabinde tesis olan İslam Cumhuriyeti'nde uygulanan politikalar, Azerbaycan Türkleri kisvesi altında değerlendirilmiştir. İslam Cumhuriyeti'nin ilk dönemlerinde etnik azınlıklara ve onların dillerini kullanmalarına karşı uygulanan politikalar ılımlı olmuştur. Bu politikalar tedricen değişikliğe uğrayarak basın-yayımdan Farsça dışındaki diller kaldırılmaya, kısıtlamalar getirilmeye başlandı. Pehlevi döneminde uygulanan politikaların benzer ve biraz daha yumuşatılmış halinin İslam Cumhuriyeti döneminde de uygulanması, Azerbaycan Türklerinde etnik temelli çağrılar ortaya çıkarmıştır. Azerbaycan Türkü olan Şeriat Medari figürüne karşı yönetimin dışlayıcı politikaları, İslam devrimini özümseyen pek çok Azerbaycan Türkünü söz konusu yönetime karşı küstürmüştür.

Kitabın dördüncü bölümü “İki Devrim Arasında” adlı başlığı taşımaktadır. Bu bölüm Azerbaycanlı kimliğinin İran İslam Devrimi ve Sovyetler Birliği çöküş sürecinde nasıl bir çizgide ilerlediğinin analizini yapmak üzere hazırlanmıştır. Sovyet Azerbaycan'ı ve İran Azerbaycan'ı karşılaştırmalı şekilde ele alınarak içlerinde buldukları durum, siyasi konjonktür çerçevesinde değerlendirilmektedir. Sovyet dönemi kisvesi altında yaşamlarını idame ettiren Azerbaycan Türkleri, kendi kimlik bilincinin farkında olup etnik kimlik vurgusu içerisindeydiler. 1980'lerde Sovyet Azerbaycan'ının yaşadığı süreç İran Azerbaycan'ına göre daha müspet değerlendirilmektedir. İran Azerbaycan'ında yaşanan siyasi bunalım, etnik ayrımcılık süreçlerinin bölgeye ve Azerbaycan kimliğine olan menfi tesiri üzerinde durulmuştur. Rusya'da tezahür eden Gorbaçov yönetimi altındaki Glastnost²

Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 71.

² Açıklık anlamına gelen glastnost, yeniden yapılanma anlamına gelen prestroyka dönemleri, Gorbaçov'un 1985'te iktidara geçmesiyle başlamıştır. (Özçelik, 2003: 93) Bu terimler, Sovyetler Birliği'nin içinde yaşayan halklara, daha özgürce yaşayabilecekleri bir ortam hazırlamıştır. (Sarıahmetoğlu, 2011: 51.) Bu kavranlarla birlikte milletler dillerini, dinlerini, ırklarını özümseyebilmiş ve halk arasında milli bilinç oluşmuştur. (Süleymanlı, 2006: 247.) Glastnost terimi, dil konusunda önemli değişiklikler meydana getirmiştir.

politikasının Azerbaycan ve Azerbaycan kimliğinde birtakım tesirler oluşturmuştur. Glastnost başlangıçta Azerbaycan dilini korumaya yönelik vurgu yapmıştır. Ancak bu dönem itibariyle Azerbaycanlıların soyadlarında geleneksel terimler çıkarılarak “-ov, -ski” gibi ibareler eklenmiştir. 1989’da Azerbaycan Halk Cephesi liderliğinde oluşan muhalefet grubu Dağlık Karabağ hususuna vurgu yaparak Azerbaycan dilini ve kültürünü korumayı benimseyen bir perspektif takip etmiştir. Azerbaycanlı kimliğini Türk ibaresiyle bütünleştirmiştir. Bu programın gayesi bağımsızlık amacını taşımaktadır. Programın savunucuları bunu dile getirmekte sakınca görmemişlerdir. Azerbaycanlıların Gorbaçov döneminde İran Azerbaycan’ıyla temasları olmuştur. Shaffer bunu Sovyet yönetimine karşı meydan okuma şeklinde değerlendirmiştir. 1991 Sovyet Azerbaycan’ının bağımsızlığa kavuşmasından sonra yönetimin İran Azerbaycan’ına karşı sempatik söylemleri vardır. Bu durum etnik kimlik hususuna önem verdiklerini ve Aras’ın öteki tarafında yaşamlarını sürdüren Azerbaycanlılarla hala mensubiyet hissi taşıdıklarını göstermektedir. Sovyet Azerbaycan’ında bu gelişmeler yaşanırken İran Azerbaycan’ında da önemli siyasi olaylar meydana gelmiştir. Azerbaycan’ın bağımsızlığını ilan ettiği dönem İslam Cumhuriyeti’nin kurulmasından sonraki döneme tekabül etmektedir. İran’da yeni rejimin tesis edilmesinden sonra Azerbaycan kimliğinin dışavurumunda tedricen azalmalar gözlemlenmektedir. Buna mukabil Azerbaycan’da durum tersi yönde ilerlemektedir. Yazar Glastnost süreci ile ortaya çıkmış gibi gösterilen Azerbaycan’da milliyetçilik duygularının ve bu duyguların siyasi yapılanmaya dönüş sürecini reddederek söz konusu dönemden önce de yapılaşmanın varlığını ortaya koymuştur. Bunun yanı sıra entelektüellerin düşüncesinde Azerbaycan tanımını ifade etmeye çalışmıştır.

Beşinci Bölüm “Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Bağımsızlığı” adlı başlıktan oluşmaktadır. Azerbaycan Cumhuriyeti’nin bağımsızlığını kazanmasının Azerbaycanlı kimliğine etkisi ele alınmıştır. Bu bölüm, Azerbaycanlılar arası etkileşimin,

Sovyetler, Rusçanın yaygınlaşmasında öncülük yaparak ikinci dillerin sönmesine neden olmuştur. Azerbaycan’daki Türkler bu duruma tepki göstererek dilin önemi konusunda çalışmalar yapmıştır. Ruslar, okullarda Azerbaycan Türkü öğrencilere Rusçayı öğrenmesi konusunda baskı yapmış ve Türkçe öğretmemek için birtakım planlar oluşturmuşlardır. Bu durum, Azerbaycan Türklerinin Rusçayı kendi dillerinden daha iyi bilmesine neden olmuştur. (Süleymanlı, 2006: 255-257)

Azerbaycan kimliğini ne ölçüde etkilediğini incelemek amacıyla yazılmıştır. Azerbaycan kimliğini anlamlandırmak ve özümsemek için çalışmalar yapılmıştır. Genel olarak kimliğe atfedilen ölçüt, cumhuriyet ilan edilmeden önce ve ilan edildikten sonra farklılık göstermektedir. Cumhuriyet ilan edilmeden önce kimlik sadece etnik kavramlarla ilişkilendirilmiştir. Daha sonra tüm vatandaşları kapsayacak ortak bir çerçevede yeni bir kimlik anlayışı benimsenmiştir. Elçibey döneminde Türk kimliği ile Azerbaycanlı kimliği özdeşleştirilmiştir. Azerbaycanlı dilinin yerini Türk dili kavramı almıştır. 1992 yılından kanun çıkartılarak Azerbaycan Türkçesi resmi dil ilan edilmiştir. 1980'li 1990'lı yıllarda kültürel ve siyasi bağları genişletmek amacıyla Sovyet Azerbaycanlılarının İran Azerbaycanlılarıyla temas kurma teşebbüsleri olmuştur. Dağlık Karabağ olaylarında da İran'da yaşayan Azerbaycan halkının İran yönetiminin aksine Azerbaycan'ı destekleyici teşebbüsleri olmuştur.

Altıncı Bölüm "İran'a ve Kimlik Kuramına Dair Bazı Dersler" başlığından oluşmaktadır. Yazar sonuç bölümü vermeyip söz konusu başlığı sonuçlar silsilesi şeklinde oluşturmuştur. Yazar Azerbaycanlı kimliğinin İran üzerindeki etkisini tespitler ve analizler çerçevesinde okuyucuya sunmaktadır. İran'da yaşayan Azerbaycanlıların çoğu kendi kimliklerini muhafaza etmede başarılı olmuştur. Azerbaycanlılar arasında İran fikrinin destekçileri olsa da onlar kendilerini Fars değil İranlı olarak anne-babalarını da Azerbaycanlı olarak tanımlamaktadırlar. Shaffer, İran'da farklı bir Azerbaycan kimliğinin mevcudiyetini tespit ederek İran'la ilgili akademik değerlendirmelerin çoğunu sorgulatmaya davet eder bir üslup sergilemiştir. Yazar ayrıca etnik politikaların İran'daki gelişmelerde etkin rol oynayacağını izlenimini vermiştir. İran İslam Devrimi'nde Azerbaycanlıların oynadığı rol bilinmektedir. Yazarın çalışmasının diğer sonucu Sovyetler Birliğinde Azerbaycan milli uyanışının Dağlık Karabağ çatışmasından önceki tarihlere tekabül ettiği teşhisidir. Yazarın bu fikirleri Ermenistan ile Dağlık Karabağ üzerinde kontrol kavgası sürdürenlere tepki olarak ortaya atmıştır. Azerbaycanlı kimliği gelişimde tekrarlanan temalardan bağımsız olarak söz konusu çalışma resmi sınır çiziminin kültürel boyutta gerçekleşmediğini göstermektedir.

Yazar yer yer tekrara düşse de çalışma, İran'daki Türklerin bilhassa Azerbaycan Türklerinin varlığına ve İran'daki yerine dikkat çekmesi bakımından önemlidir. Çalışmada Rıza Şah

Pehlevi ve bu dönemdeki düşünürlere karşı uygulanan politikalara karşı negatif söylemler vardır. İran'daki etnik azlıkların bilhassa Azerbaycan Türklerinin yaşadığı problemler ve bu problemlerin onların düşüncesine etkisi hassasiyetle değerlendirilmiştir. Kuzey ve Güney Azerbaycan'daki milli duyguları karşılaştırmalı şekilde ele alması bakımından da çalışmanın önemi haizdir. Yazarın kuzey ve güney Azerbaycan arasındaki bağları göz önünde bulundurarak aradaki ilişkiye ve münasebetlerin geliştirilmesine pozitif baktığı sezilmektedir.

Kaynakça

Sarıahmetoğlu, Nesrin, *Karabağ*, IQ Yayınları, İstanbul 2011.

Süleymanlı, Ebulfez, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*, Ötüken Yayınları, İstanbul.